

De kredietcrisis

**De gevolgen van de kredietcrisis op de
jaarrekeningcontrole**

Amana Jousma

De Kredietcrisis

**De gevolgen van de kredietcrisis op de
jaarrekeningcontrole**

Amana Jousma

Den Haag

Juni 2009

Haagse Hogeschool

Voorwoord

Mijn afstudeeropdracht heb ik geschreven als afsluitend onderdeel van mijn opleiding Bedrijfseconomie aan de Haagse Hogeschool. Deze heb ik, na een succesvol afgeronde stage in 2008, geschreven bij KPMG op de afdeling Audit. Mijn afstudeeropdracht is bestemd voor de medewerkers van KPMG en bedoeld om hun een beter inzicht te geven in de huidige crisis en welke gevolgen dit heeft op de jaarrekening.

In eerste instantie wilde ik mijn scriptie schrijven over de verschillen tussen de Nederlandse en Braziliaanse wet- en regelgeving betreffende de jaarrekeningcontrole. Helaas bleek hiervoor te weinig vergelijkingsmateriaal beschikbaar te zijn. Vervolgens hebben mijn begeleider Marco Noorlander en ik een nieuw onderwerp gekozen; de kredietcrisis en de gevolgen in drie verschillende branches. Hier ging mijn voorkeur naar uit, omdat ik mij interesseer in actuele onderwerpen.

Omdat eind 2008 hier nog niet voldoende informatie over was vrijgegeven, heb ik voor de laatste keer mijn onderwerp moeten veranderen naar de gevolgen van de kredietcrisis op de jaarrekeningcontrole.

Dit rapport is bestemd voor KPMG en haar medewerkers, om een duidelijk inzicht te geven in de gevolgen van de kredietcrisis tijdens de controle van de jaarrekening. Ook zal worden toegelicht hoe KPMG zelf hier mee is omgegaan.

Voor mijn onderzoek heb ik, behalve literatuur, vooral gebruik gemaakt van de kennis van verschillende werknemers. Mijn kennis is door mijn opleiding(sniveau) nog niet toereikend gebleken. Ik zou daarom graag de volgende medewerkers willen bedanken voor hun uitgebreide uitleg: Marco Noorlander, Jos Holla, Sabah Tamriuat, Patrick Kooijmans en Arjen Eerden. Ook wil ik de geïnterviewden welke ik niet heb genoemd, graag bedanken voor hun medewerking.

Ten slotte wil ik graag mijn 2 begeleiders vanuit de Haagse Hogeschool bedanken: Cees van de Ree en Jacob de Graaf.

Den Haag, mei 2009

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inhoudsopgave	3
Samenvatting.....	4
Inleiding	5
1. Wat houdt de kredietcrisis in?	6
1.1 Het begin	6
1.2 De eerste signalen.....	8
1.3 De kredietcrisis in Nederland	9
2. Department of Professional Practice.....	10
2.1 Department of Professional Practice: een korte introductie.....	10
2.2 DPP en de kredietcrisis	12
2.3 Memo effecten kredietcrisis	14
3. Welke gevolgen heeft de kredietcrisis op de controle van de jaarrekening?...	15
3.1 Controleproces	15
3.2 Goodwill.....	17
3.3 Materiële vaste activa	21
3.4 Debiteuren.....	25
3.4 Langlopende Schulden	29
3.6 Kasstroomoverzicht	32
3.7 Continuïteitsprincipe – Going Concern.....	35
4. Kredietcrisis in de praktijk	37
4.1 Trainee	37
4.2 Manager	39
4.3 Director.....	41
4.4 Conclusie.....	43
Conclusie.....	44
Literatuurlijst	45
Bijlagen.....	46
Bijlage I Vragen interview Jos Holla.....	46

Samenvatting

Mijn afstudeeropdracht zal in gaan op de gevolgen van de kredietcrisis op de jaarrekeningcontrole. Hierbij worden de posten goodwill, materiële vaste activa, debiteuren en langlopende schulden uitgelicht. Ook wordt er gekeken naar het kasstroomoverzicht en het continuïteitsprincipe.

Voordat de kredietcrisis Nederland trof, was er al onrust op de huizenmarkt in de Verenigde Staten. Veel huizenbezitters konden hun schulden niet meer aflossen. Dit trof de Amerikaanse banken en door ingewikkelde financiële producten werkte dit door tot het internationale bankwezen. Door de grote golf van negatieve informatie zijn de consumenten terughoudender geworden, met alle gevolgen van dien.

KPMG heeft deze signalen ook opgevangen en een werkgroep opgericht. Deze groep, met Jos Holla als voorzitter, houdt zich bezig met de kredietcrisis en de gevolgen voor de jaarrekeningcontrole. Ook wordt er op dit gebied internationaal samengewerkt. Op basis van de Memoryjogger hebben zij een Memo ontwikkeld, die in het dossier moet worden opgenomen.

Zowel voor de post goodwill en materiële vaste activa ligt het risico voornamelijk bij de impairment test. Wanneer blijkt dat deze niet juist is gewaardeerd, dient er een langdurige afwaardering plaats te vinden. Dit zal direct ten laste worden gelegd op de resultatenrekening. Dit kan leiden tot een daling van de winst of zelfs een verlies. Ondernemingen lopen kans, als het gaat om de post debiteuren, dat de afnemers de openstaande vorderingen niet voldoen. Dit kan zorgen voor liquiditeitsproblemen bij de onderneming zelf. De balanspost langlopende schulden heeft, als het gaat om bankleningen, voornamelijk te maken met conventanten. De vraag is of zij nog wel kunnen voldoen aan de afgesproken ratio's, om financieringsproblemen in de toekomst te voorkomen.

Bij het interviewen van een trainee, manager en director bleek dat zij allemaal goed op de hoogte zijn van de kredietcrisis. Wel hebben de manager en de director een beter beeld van de consequenties op de jaarrekeningcontrole. Over de toekomst zijn zij eensgezind; 2009 zal voor de ondernemingen nog een moeilijk jaar worden, in 2010 zal het wellicht beter gaan.

Inleiding

Tot halverwege 2008 leek de kredietcrisis Nederland en Europa nauwelijks te raken, maar met het vallen van de bank Lehman Brothers is het tij gekeerd. In september en oktober van het afgelopen jaar, kelderden alle beurskoersen en kwamen veel banken in de problemen. Tot op de dag van vandaag raken nog duizenden werknemers werkloos.

Uiteraard heeft ook KPMG te maken met de kredietcrisis. Tijdens de controle dient er extra aandacht te worden besteed aan het veranderde economische klimaat.

Op welke jaarrekeningposten kan de kredietcrisis invloed hebben en tot welke bijzondere accenten in de jaarrekeningcontrole dient dit te leiden? Hierbij heb ik de volgende deelvragen behandeld: Welke jaarrekeningposten kunnen worden beïnvloed door de kredietcrisis én waarom? Welke attentiepunten moeten bij de controle van de relevante jaarrekeningposten in acht worden genomen?

Tijdens het schrijven van mijn scriptie heb ik mij geconcentreerd op niet-financiële ondernemingen. Ik heb ervoor gekozen, in verband met de complexiteit, om vier bepaalde balansposten te behandelen: goodwill, materiële vaste activa, debiteuren en langlopende schulden. Bij de post langlopende schulden heb ik alleen de bankleningen behandeld en een klein gedeelte van obligatieleningen. Dit is ook gebeurd in verband met de complexiteit van financiële middelen.

In hoofdstuk 1 zal er een introductie worden gegeven op de kredietcrisis. Hoe is zij eigenlijk ontstaan? Hoe heeft de crisis Nederland kunnen bereiken? Vervolgens zal er in hoofdstuk 2 besproken worden hoe KPMG is omgegaan met de kredietcrisis. DDP is de afdeling die hier veel aandacht aan heeft besteed en ook de werknemers heeft geïnformeerd over de aandachtspunten tijdens de controle. Hoofdstuk 3 staat in het teken van de werkelijke gevolgen voor de controle. Er zal in worden gegaan op het controleproces zelf, de vier bovengenoemde balansposten en het kasstroomoverzicht. Ook het continuïteitsprincipe zal uitgelicht worden. Ten slotte zal er in hoofdstuk 4, door middel van een klein onderzoek, worden gekeken wat werkelijk de gevolgen zijn geweest voor de medewerkers van KPMG tijdens de controle van de jaarrekening van 2008.

1. Wat houdt de kredietcrisis in?

De afgelopen maanden is de wereld in de ban geweest van de kredietcrisis. Banken gaan failliet en het consumentenvertrouwen daalt. De overheden proberen door verschillende maatregelen, zoals kapitaalinjecties, de economie draaiende te houden. Ook niet- financiële ondernemingen komen deze periode niet ongeschonden door. Hoe is deze crisis ontstaan?

In dit hoofdstuk zullen we de oorsprong van deze crisis beschrijven.

1.1 Het begin

1.2 De eerste signalen

1.3 De kredietcrisis in Nederland

1.1 Het begin

Eind 2006 beginnen in de Verenigde Staten de eerste problemen; huizenbezitters kunnen de aflossing van hun hypotheek niet meer betalen. Het gaat hier om huizenbezitters uit de zogenaamde “subprime”.

Subprime

De subprime is een categorie van particulieren en bedrijven die door een lage kredietwaardigheid moeilijk tot niet in aanmerking komen voor een lening.

Over de oorsprong van deze crisis bestaan verschillende theorieën:

Eén van deze theorieën is, dat na de aanslagen van 11 september 2001 de Federal Reserve de rente heeft verlaagd naar 1% om een mogelijke recessie tegen te gaan. Deze daling, samen met de uitbreiding van hypotheekmogelijkheden, maakte het aantrekkelijker om een huis te kopen. De banken zagen een kans tot uitbreiding en stimuleerden de hypotheekadviseurs met hoge provisies. Het was nu ook voor de subprime mogelijk om een hypotheek af te sluiten.

Een hypotheekvorm die veel in populariteit won, was de Adjustable Rate Mortgage. Hierbij waren de interest rates aantrekkelijk laag, zij zouden na 2 tot 5 jaar weer stijgen conform de markt. Veel particulieren en bedrijven sloten de hypotheek af om deze binnen die 2 tot 5 jaar weer door te verkopen met winst.¹

In 2006 bereikte de stijging van huizenprijzen echter een plafond. Er werd een dusdanig niveau bereikt, waardoor het voor een steeds grotere groep onbetaalbaar werd. Ook zorgden de renteverhogingen van de Federal Reserve voor een verandering in de situatie.

Veel hypotheekhouders konden de vaste lasten niet meer dragen. Er vond een explosieve stijging plaats van gedwongen verkopen. De opbrengsten konden de openstaande schulden echter niet dekken, als gevolg van de daling van de huizenprijzen. Door de stijging van het aanbod in huizen, daalden de huizenprijzen nog verder weg. De subprime-crisis was een feit.

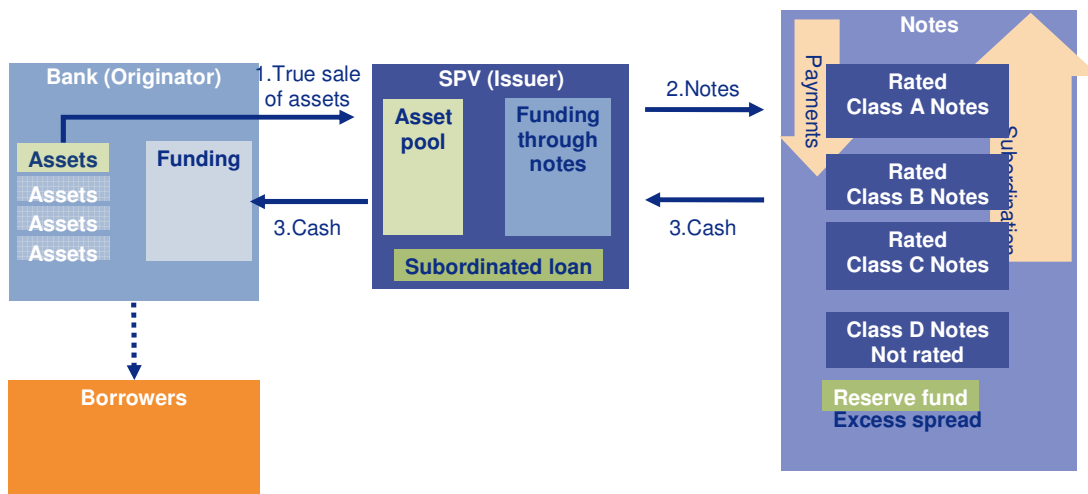
¹ Subprime-crisis in Amerika; A. Shantiprekash; juni 2008

Securitisatie

De hypotheekverstrekkers verkochten hun kredieten door aan zakenbanken. De opbrengsten werden gebruikt voor het verstrekken van meer leningen. Deze banken verkochten de gekochte hypotheekleningen weer door aan andere beleggers. Door het opzetten van Special Purpose Vehicles (SPV) werd dit mogelijk gemaakt; de ongewenste risico's verdwenen van de balans door middel van de verkoop van Collateralised-Debt Obligations (CDO).

Er werden pakketten samengesteld met verschillende leningen om het risico te spreiden. Hypotheekleningen met verschillende risico's werden in één pakket geplaatst: Residential Mortgage Backed Securities (RMBS). De banken konden deze hypotheekleningen ook doorschuiven naar semi-overheidsorganisaties zoals Fannie Mae en Freddie Mac.

Helaas waren de Rating Agencies niet in staat om deze pakketten goed te kwalificeren; veel pakketten kregen onterecht een hogere rating. Deze beleggingen waren veelal betaald met geleend geld. Toen de Subprime de leningen niet meer kon betalen, was de situatie niet meer te overzien. Men wist niet meer wie hiervoor verantwoordelijk was. De gehele Amerikaanse markt werd getroffen door de gevolgen. Dit is voornamelijk te wijten aan het gebrek aan informatie over de doorverkochte leningen.

Workshop Kredietcrisis; Erik Hoogcarspel / Reza van Roosmalen, 10 januari 2008

Deze foute kwalificatie door de rating agencies had niet alleen gevolgen voor de Amerikaanse geldmarkt, maar voor banken over de hele wereld. Bankleningen werden wantrouwend en durfden geen geld meer aan elkaar uit te lenen. Dit leidde tot de credit crunch.²³

² Credit crisis and non-financial companies; A.J.T. Eerden; Augustus 2008

³ Workshop Kredietcrisis; Erik Hoogcarspel / Reza van Roosmalen, 10 januari 2008

1.2 De eerste signalen

Eind 2006: Amerikaanse huizenbezitters kwamen in de problemen met het aflossen van hun hypotheek. Vele gezinnen werden uit hun woning gezet, elke maand bleef dit aantal verder te stijgen. Dit had natuurlijk gevolgen voor de kredietverstrekkers en de eerste hypotheekbanken kwamen in de problemen.

In de zomer van 2007 vonden door financiële instellingen de eerste afschrijvingen op beleggingen plaats. De waarde van de CBO's werden steeds moeilijker vast te stellen. De banken begonnen elkaar minder te vertrouwen. Uiteindelijk wordt in maart 2008 Bear Stearns overgenomen door JPMorgan Chase. In dit stadium van de crisis is nog niet bekend hoe lang dit zou aanhouden en hoe ver de gevolgen zouden reiken.

Enkele maanden later kwamen ook de banken Freddie Mac en Fannie May in de problemen. Doordat zij garant stonden voor de afgesloten hypotheeklen in de Verenigde Staten voor 5.300 miljard dollar, zou dit tot een onoverzienbare crisis leiden. De Amerikaanse overheid besloot de banken onder toezicht te plaatsen met een nieuwe directie. De overheid stelde zich hierbij garant voor 200 miljard dollar.

Steeds meer financiële instellingen, zoals Merrill Lynch, Lehman Brothers en American International Group, kwamen in de problemen. De gehele financiële wereld werd geraakt. Sinds september 2008 dalen de koersen van de aandelen. Niet alleen de VS, maar ook Europa en Azië waren vanaf dat moment geraakt.

1.3 De kredietcrisis in Nederland

Tot 2007 werd de Amerikaanse huizen crisis nauwelijks in verband gebracht met de Europese economie. De rentes werden hoger, maar de analisten dachten dat er sprake was van een correctie met betrekking tot de lage rentes van de voorgaande jaren. Wanneer er een half jaar later enkele banken in de problemen kwamen, ontstond er paniek. De Amerikaanse kredietcrisis had niet langer meer alleen invloed op de Amerikaanse economie, maar ook op het Europese en Nederlandse economie.

De gevolgen die hieruit voortvloeiden waren en zijn nog steeds omvangrijk. Het consumentenvertrouwen daalt en producenten geven minder uit aan nieuwe investeringen. Daarnaast verstrekken banken steeds moeilijker leningen. De Nederlandse economie stagneert. Door de stijgende koers van de euro ten opzichte van de dollar, komen ook exporterende bedrijven in de problemen. Ook de Beurskoersen zijn gedaald, vele beleggers hebben hun geïnvesteerde kapitaal in rook op zien gaan.

De Nederlandse consumenten hebben het vertrouwen verloren in de economie. Door de steeds grotere golf van negatieve informatie stellen de mensen aankopen uit.

In het najaar leek de auto-industrie als eerste in de problemen te komen. Ook zien de vliegtuigmaatschappijen een daling in de aankoop van tickets. Er wordt in verschillende branches gevreesd voor ontslagen, de aanvraag naar arbeidstijdverkorting groeit. Ook dit heeft geleid tot nog meer wantrouwen bij de consument.

Het grootste probleem van de kredietcrisis voor de economie lijkt de daling van het vertrouwen. De risico's en de bijbehorende gevolgen voor het bedrijfsleven (niet-financiële instellingen) zijn echter veel omvangrijker dan een eventuele daling van de omzet.⁴

In dit verslag zullen deze verschillende risico's op bedrijfsniveau met betrekking tot de jaarrekening worden uitgelicht. Er zal voornamelijk aandacht worden besteed aan de gevolgen voor de accountantscontrole. Welke gevolgen hebben de recente gebeurtenissen op de controle?

⁴ Kredietcrisis in vijf stappen; NRC Handelsblad; Egbert Kalse; 8 oktober 2008

2. Department of Professional Practice

DPP staat voor Department of Professional Practice. Zij hebben een grote rol gespeeld bij de implementatie van de werkwijze van de accountants van KPMG met betrekking tot de kredietcrisis. Maar wat doen zij eigenlijk en hoe kijken zij tegen de kredietcrisis aan?

Voor het verkrijgen van deze informatie heb ik een interview gehouden met de voorzitter van de commissie voor de kredietcrisis, Jos Holla.

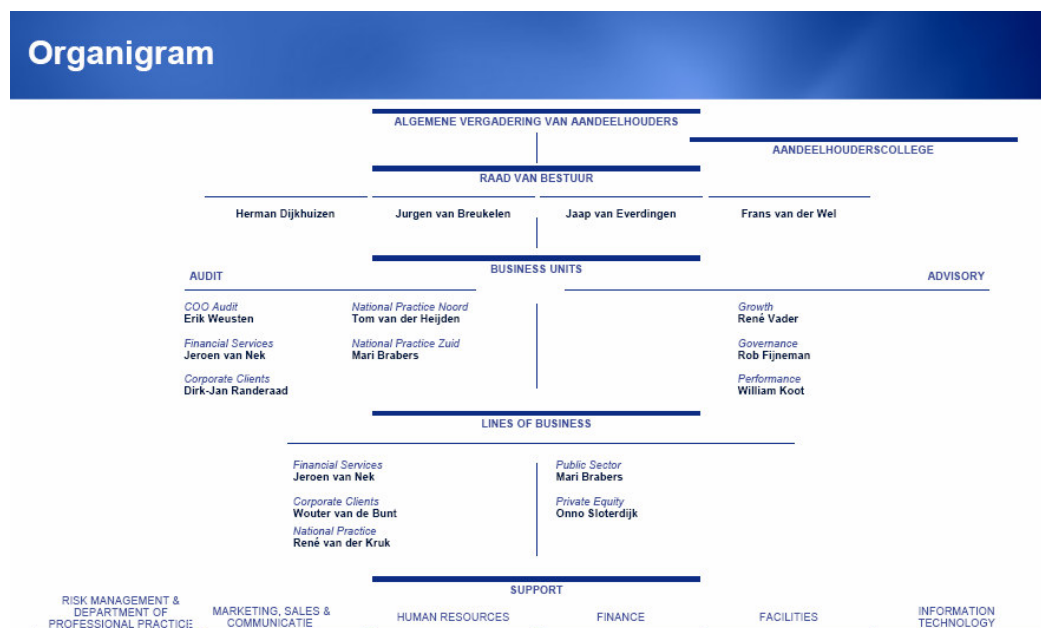
2.1 Department of Professional Practice: een korte introductie

2.2 DPP en de kredietcrisis

2.3 Tool: Effecten kredietcrisis

2.1 Department of Professional Practice: een korte introductie

DPP is gevestigd op het hoofdkantoor van KPMG Nederland in Amstelveen en vormt het middelpunt op het gebied van vaktechnische ontwikkelingen. De medewerkers ondersteunen de collega's van de buitendienst in de toepassing van de regelgeving op het gebied van verslaggeving, controle, risk management en onafhankelijkheid. Daarnaast zijn zij direct betrokken bij de ontwikkeling van producten en diensten ter ondersteuning van de implementatie van nieuwe regelgeving en leveren zij een belangrijke bijdrage aan opleidingen en onderzoeken op de relevante vakgebieden.

Jaarrekening KPMG N.V. 2008

De functie van Department of Professional Practice

Een belangrijke activiteit waar DPP zich mee bezighoudt, is het beantwoorden van complexe vraagstukken. Dit proberen zij zoveel mogelijk centraal te organiseren, om te voorkomen dat dezelfde vragen terugkeren. Deze vragen zijn afkomstig van de buitendienst. Ook worden er trainingen en/of presentaties

gegeven als het bijvoorbeeld gaat om nieuwe economische ontwikkelingen, die van invloed kunnen zijn op de activiteiten van accountants. Dit is met name het geval bij nieuwe richtlijnen vanuit de Raad van Jaarverslaggeving of wijzigingen in de IFRS-standaarden.

Vertegenwoordiging

DPP wordt in beginsel vertegenwoordigd door afgestudeerde medewerkers. Het gaat hierbij om ervaren supervisors, (senior)managers, directors en partners. De meeste medewerkers zijn dus mensen met veel praktijkervaring. Deze groep wordt aangevuld met werknemers die niet meer in de praktijk werkzaam zijn, maar bijvoorbeeld lesgeven op de universiteit. De medewerkers worden afgewisseld, zodat zij ook een vraagbaakfunctie kunnen vervullen in de praktijk.

Internationale samenwerking

De Department of Professional Practice Nederland werkt veel samen met het buitenland. Veel bedrijven opereren internationaal en hebben hierdoor ook te maken met internationale regelgeving zoals IFRS. Hiervoor is DPP nauw verbonden met de IFR-Group in Londen. De IFR-Group vervult een soortgelijke taak als de nationale DPP's, maar dan op internationaal niveau. Zij houden zich verder bezig met het becommentariëren van conceptstandaarden en complexe vraagstukken op wereldwijd niveau. De ISA-Group heeft zich gespecialiseerd in de auditstandaarden.

In beide gevallen is er ook sprake van een panel, waarin vertegenwoordigers uit verschillende landen zich buigen over het beleid binnen de controle en moeilijke vraagstukken. Zij geven als uitkomst guidance aan de IFR-Group.

Nieuwe ontwikkeling

KPMG is vertegenwoordigd bij het NIVRA in Nederland en is hierdoor betrokken bij de invoering van een nieuwe regelgeving. Wanneer nieuwe regelgeving definitief tot stand komt, of veranderingen hierin plaatsvinden, wordt er een nieuwsbericht geplaatst op de site van DPP. Deze berichten worden eens per maand kort samengevat in een e-mail naar alle medewerkers van audit, accounting en risk management. Hierin worden ook de internationale ontwikkelingen vermeld.

Wanneer er sprake is van informatie die directe aandacht verdient, wordt er een news-alert uitgestuurd via de mailbox naar alle betrokken medewerkers.

Bij het mededelen van belangrijke ontwikkelingen of veranderingen, kan er gebruik worden gemaakt van webevents. Door middel van een powerpoint-presentatie en een conferance call worden partners en managers ingelicht over de nieuwe situatie. Hierbij wordt de gelegenheid geboden om achteraf vragen te stellen. De volgende dag wordt de presentatie op de DPP-site geplaatst, zodat ook de medewerkers die niet aanwezig waren zich kunnen laten informeren. DPP organiseert één keer per jaar een bijeenkomst; de KPMG Professional Conference. Daarbij worden alle belangrijke ontwikkelingen van het afgelopen jaar nog eens kort gepresenteerd. De nadruk wordt hierbij gelegd op de toepassing van de veranderingen die hebben plaatsgevonden in de wet- en regelgeving. Dit wordt gedaan door middel van casussen. Zo wordt er gekeken of ook de complexere zaken goed zijn begrepen.

2.2 DPP en de kredietcrisis

Eind september 2007 verschenen de eerste signalen vanuit de Verenigde Staten met betrekking tot de kredietcrisis. Naar aanleiding hiervan is er multi-disciplinaire groep opgezet met meneer Holla als voorzitter. Dit idee hangt ook samen met de zorgplicht, die de raad van bestuur heeft met betrekking tot de wet toezicht accountantsorganisaties. Volgens de zorgplicht is de Raad van Bestuur verantwoordelijk voor de werkzaamheden van alle individuele partners en managers, die zij uitvoeren voor klanten. Zij moeten ervoor zorgen dat de juiste bezetting aanwezig is binnen de controleploegen en dat er voldoende kwaliteit, tijd, middelen en tools beschikbaar zijn.

De werkgroep voor de kredietcrisis bestaat uit specialisten; er zijn een aantal mensen vanuit de afdeling financial services aanwezig, voornamelijk voor de waardering van beleggingen. Daarnaast is er iemand beschikbaar vanuit cooperate finance: de valuation specialist. Ook Audit is vertegenwoordigd, met name als het gaat om auditvraagstukken. Hierbij kan gedacht worden aan welke gevolgen de kredietcrisis kan hebben op de accountantsverklaring. Vanaf december 2007 was de werkgroep een feit. Vanaf het begin zijn zij bezig geweest met het uitzoeken van hoe de medewerkers van KPMG alerter kunnen worden gemaakt op de economische ontwikkelingen. Het eerste webevent dat zij hebben gepresenteerd, ging daarom voornamelijk over de kredietcrisis zelf. Wat is de kredietcrisis? Hoe is zij ontstaan? En hoe is zij overgewaaid naar Europa? Waar moet je op letten als accountant?

Ook is er aan de partners en directors gevraagd of zij hier voldoende aandacht aan hebben besteed tijdens de controle van de jaarrekening 2007 en of zij dit wilden rapporteren naar de Raad van Bestuur met betrekking tot de zorgplicht.

De rust leek in het voorjaar van 2008 te zijn teruggekeerd. Toen in augustus de kredietcrisis weer toesloeg, is de werkgroep vaker bij elkaar gekomen. Zij hebben zich gebogen over de verschillende vraagstukken vanuit de praktijk.

Er is tot op heden veel gepubliceerd op de website. Er is een aparte kop aangemaakt voor templates en tools, enkel over de kredietcrisis. Deze is onderverdeeld in nationaal en internationaal, zoals alerts van de IFR-groep en het ISA-panel, maar ook van KPMG Europe (DPP United Kingdom) en natuurlijk ook vanuit KPMG United States. Verder staan de presentaties, de webevents, tools, memoryjoggers met risk management questions en externe publicaties weergegeven op de site.

Toekomstverwachtingen

De grootste zorg ligt op dit moment nog bij de opstelling van de jaarrekening van 2008, de controle hiervan is nog in volle gang. Een belangrijk onderdeel dat extra aandacht verdient is "going concern". Dit is afhankelijk van hoe de banken zich in de toekomst gaan opstellen. Het aanvragen van nieuwe kredieten of het verlengen van contracten gaat met meer kosten gemoeid door hogere rentepercentages. Dit alles kan gevolgen hebben op de accountantsverklaring. Een afwijkende verklaring kan vergaande gevolgen hebben, dus wordt van accountants gevraagd hier uiterst voorzichtig mee om te gaan.

Een ander voorbeeld zijn de pensioenfondsen. Veel fondsen zijn onder de zogenaamde “dekkingsgraad” terechtgekomen. Zij zouden in de toekomst wellicht niet kunnen voldoen aan de betalingsverplichtingen ten opzichte van de pensioenhouders. De fondsen zijn daarom door De Nederlandse Bank verplicht gesteld om een herstelplan in te dienen. De accountants beoordelen dit plan en in hoeverre dit in de jaarrekening tot uitdrukking is gekomen.

Verder hebben de financiële instellingen, maar ook andere ondernemingen te maken met een slechte financiële markt. Waardering tegen fair value kan grote gevolgen hebben voor de jaarrekening.

De crisis waarin we verkeren, is een uitdagende situatie. De uitkomst is nog onduidelijk. Als de banken weer makkelijker kredieten verstrekken, kan het allemaal nog meevallen.

2.3 Memo effecten kredietcrisis

Om de kredietcrisis en de gevolgen op de kredietcrisis beter in kaart te brengen, heeft KPMG NL een memo uitgegeven. De memo wordt in het dossier van een klant opgenomen. Deze is afgeleid van de Memoryjogger, die KPMG Europe heeft gepubliceerd. Hierin worden de potentiële directe en indirecte risico's met betrekking tot de kredietcrisis en de bijbehorende controlemaatregelen besproken. Ook dient de memo ter ondersteuning bij de planning en de uitvoering van de controle van de jaarrekening. Per issue zal bekeken worden wat de bevindingen zijn voor de desbetreffende onderneming. Uiteindelijk zal hieruit een conclusie worden getrokken. Is de onderneming bestand tegen de risico's die zijn lopen als gevolg van de kredietcrisis?

Impact van de krediet-/liquiditeitscrisis zowel in de planningsfase als in de completionfase

Algemeen

DPP heeft specifieke aandacht gevraagd voor de gevolgen van de internationale krediet-/liquiditeitscrisis voor de financiële verslaggeving van Nederlandse controleklanten. Al onze klanten (ook not-for-profit instellingen) kunnen direct of indirect te maken krijgen met de gevolgen van de crisis.

Klanten en controleteams bij dergelijke klanten kunnen bijvoorbeeld te maken krijgen met de volgende belangrijke issues in relatie tot de krediet-/liquiditeitscrisis:

Waardering: beleggingen van overvloedige liquiditeiten (speciale attentie voor "namen" van de entiteiten waarin is belegd, zoals hedge funds, asset backed securities, en relatief hogere rendementen ten opzichte van bancaire deposito's), in het bijzonder in situaties waar geen marktnotering beschikbaar is.

Waardering: fondsbeleggingen bij toegezegd-pensioenregelingen.

Waardering: te gebruiken disconteringsvoeten bij reële waarde berekeningen, impairment tests en bij de waardering van pensioenverplichtingen inzake toegezegd-pensioenregelingen.

Financiering/liquiditeit: mogelijkheid dat banken lopende financiering vervroegd opvragen (vanwege covenants, zoals 'adverse change' event clauses); mogelijkheid om tijdig nieuwe financiering aan te trekken tegen acceptabele condities.

Waardering: grote vorderingen op individuele financiële instellingen die geraakt (kunnen) zijn door de crisis.

Continuïteit: tijdige verkrijging van benodigde financiering; afhankelijkheid van tegenpartijen die geraakt zijn door de crisis.

Werkzaamheden

In planningfase is na te gaan of sprake is van potentieel materiële risico's als gevolg van de krediet-/liquiditeitscrisis mede op basis van bovengenoemde aandachtspunten.

Bevindingen

Per issue zullen de risico's voor de desbetreffende klant worden besproken

Conclusie

Welke risico's zijn er geïdentificeerd naar aanleiding van de kredietcrisis? Zijn hier aanvullende werkzaamheden voor nodig (geweest) of is inschakeling van een deskundige noodzakelijk?

3. Welke gevolgen heeft de kredietcrisis op de controle van de jaarrekening?

De kredietcrisis kan vergaande gevolgen hebben voor de resultaten van een onderneming. De controle door accountants dient hierop te worden aangepast. In dit hoofdstuk zal eerst het controleproces worden besproken, vervolgens worden enkele balansposten en het kasstroomoverzicht verder uitgelicht. Ter afsluiting wordt er in gegaan op het continuïteitsprincipe.

3.1 Controle proces

3.2 Goodwill

3.3 Materiele vaste activa

3.4 Debiteuren

3.5 Langlopende schulden

3.6 Kasstroomoverzicht

3.7 Continuïteitsprincipe

3.1 Controleproces

Tijdens de controle wordt vanaf het begin rekening gehouden met de eventuele gevolgen van de kredietcrisis op de onderneming. De verschillende fasen, welke gehanteerd worden door KPMG, zullen hieronder worden besproken. Ook wordt gefocust op aandachtspunten met betrekking tot de kredietcrisis. De jaarrekening en de gevoeligheid van de onderneming voor de crisis worden beoordeeld door middel van de voorheen besproken Memo effecten kredietcrisis.

Het controleproces bestaat uit een aantal fasen:

1. Planningsfase
2. Controls evaluation
3. Substantive procedures
4. Completion fase

1 Planningsfase

Tijdens deze fase worden de risico's bij de klant geïdentificeerd. In het controleteam worden de risico's op jaarrekeningniveau en op postniveau besproken en vastgelegd. De controleaanpak en strategie worden hiermee bepaald, evenals de in te zetten teamleden en andere experts.

Bij alle te controleren jaarrekeningen wordt rekening gehouden met de eventuele risico's die ondernemingen kunnen oplopen of reeds hebben opgelopen door de kredietcrisis. Er wordt bijvoorbeeld gekeken naar het businessmodel van de onderneming. Is zij afhankelijk van één of enkele leveranciers? Waar ligt de gevoeligheid met betrekking tot laatste economische crisis? Wat doet de onderneming om deze risico's te dekken? Zijn de posten die worden gewaardeerd tegen actuelewaardemethode nog wel toereikend? Moeten er een extra impairment test worden uitgevoerd?

De uit te voeren werkzaamheden worden door een ervaren teamlid vastgelegd in het werkprogramma. Het werkprogramma geeft stap voor stap aan wat gecontroleerd dient te worden. Tevens is het afgestemd op de soort en grootte van de klant.

2 Controls evaluation

De interim-controle valt onder de controls evaluation. Tijdens deze fase komen de bedrijfsprocessen bij de klant aan de orde. Voor deze bedrijfsprocessen wordt de opzet van de administratieve organisatie en interne beheersing (AO/IB) beoordeeld door middel van het houden van interviews met de klant en het kennisnemen van interne procesbeschrijvingen. Het bestaan van de interne beheersingsmaatregelen wordt beoordeeld door het uitvoeren van een walk through. Voor één transactie worden alle interne beheersingsmaatregelen in kaart gebracht en gecontroleerd op bestaan (bijvoorbeeld: is functiescheiding aanwezig, heeft een tekeningsbevoegde functionaris het document gecontroleerd en geautoriseerd etc.?). De werking van de interne beheersingsmaatregelen wordt gecontroleerd door middel van het uitvoeren van een systeemtest. Afhankelijk van de interne richtlijnen van KPMG worden een aantal transacties geselecteerd en wordt gecontroleerd of de interne beheersingsmaatregelen effectief zijn. Indien ze effectief zijn kan gesteund worden op de AO/IB. De jaarrekeningcontrole wordt dan systeemgericht gecontroleerd. Dat wil zeggen dat de accountants kunnen steunen op de AO/IB van de klant en zelf minder werkzaamheden dienen uit te voeren per jaareinde. In deze fase wordt er bij balansposten, waar een proces ten grondslag ligt, extra aandacht besteed met betrekking tot de kredietcrisis. Dit is terug te vinden bij bijvoorbeeld de post debiteuren, waar bijvoorbeeld een verscherpt incassoproces kan zijn ingevoerd.

3 Substantive procedures

Tijdens deze fase worden de jaarrekeningen van de klanten gecontroleerd, door het toepassen van controletechnieken zoals opgenomen in de werkprogramma's. De getrouwheid van de jaarrekening wordt beoordeeld. De gevolgen naar aanleiding van de kredietcrisis kunnen worden getoond in de opgeleverde cijfers. Welke gevolgen heeft de crisis nu werkelijk op de jaarrekening? Een aantal posten verdienen extra aandacht, zoals goodwill en debiteuren. Ook moeten er impairment tests worden gedaan of verschillende materiële en immateriële vaste activa nog wel juist gewaardeerd worden.

4 Completion fase

Tijdens deze fase worden de controlebevindingen geëvalueerd. Vastgelegd wordt of de controledoelstellingen zijn bereikt, de controleverschillen zijn doorgevoerd en geen zaken spelen die de getrouwheid van de jaarrekening negatief beïnvloeden. Een extra stuk wordt toegevoegd met hierin de toelichting met betrekking tot de jaarrekening. In hoeverre zijn de resultaten van de jaarrekening beïnvloed door de crisis en wat zijn de verwachtingen voor de toekomst?

In deze fase wordt tevens de accountantsverklaring verstrekt indien de jaarrekening geen materiële of wezenlijke onjuistheden bevat.

3.2 Goodwill

*Goodwill is het verschil tussen de verkrijgingsprijs en de nettovermogenswaarde van een deelneming. Goodwill ontstaat wanneer de waarde van een onderneming hoger wordt geschat dan de nettovermogenswaarde. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij de verwachting van hoge winsten in de toekomst.*⁵

Risico's

De kredietcrisis zorgt ervoor dat veel bedrijven te maken hebben met tegenvallende resultaten, met een winstdaling als gevolg. Dit kan verergerd worden door deelnemingen die te maken hebben met (langdurige) waardeverminderingen. Het risico ligt met name bij de jaarlijkse "impairment test"

Impairment test

Powerpoint-presentatie: Case Impairment tests volgens IAS 36 (plenair)

De *boekwaarde* (*Book value*) is de waarde waarvoor de deelneming is aangekocht en voor de eerste keer op de balans is geplaatst.

De *realiseerbare waarde* (*Recoverable amount*) is de hoogste van de opbrengstwaarde en de bedrijfswaarde

De *directe opbrengstwaarde* (*Fair value less costs to sell*) is de waarde die verkregen kan worden bij verkoop van de deelneming aan derden op de actieve markt. Hiervan moeten de mogelijke verkoopkosten worden afgetrokken. Wanneer deze prijs niet gelijk kan worden bepaald, dient er gekeken te worden naar de laatste transactie. Dit is alleen mogelijk wanneer zich geen economische veranderingen hebben voorgedaan.

De *bedrijfswaarde* (*Value in use*) is de contante waarde van het actief. Deze wordt bepaald door alle toekomstige inkomende en uitgaande geldstromen en de eventuele opbrengsten aan het einde van de economische levensduur met betrekking tot actief te bepalen. Hierbij dient er geen rekening te worden

⁵ Jaarverslaggeving; Drs. P. Epe RA; derde druk

gehouden met mogelijke investeringen, om bijvoorbeeld de capaciteit van het actief te vergroten.

De boekwaarde van de goodwill wordt vergeleken met de realiseerbare waarde. De realiseerbare waarde is de hoogste van de opbrengstwaarde en de bedrijfswaarde. De kans is nu echter groot, dat bij de eerstvolgende impairment test de realiseerbare waarde lager is dan de boekwaarde. Dit kan komen, doordat de verwachte toekomstige kasstromen van de goodwill naar beneden moeten worden bijgesteld of dat de zij op actieve markt alleen verkocht kunnen worden tegen een prijs onder de boekwaarde. In een dergelijk geval staat de goodwill te laag geboekt op de balans. Deze waardevermindering zal ten laste worden gelegd op de resultatenrekening, met als gevolg een winstdaling of in het ergste geval een verlies. Vooral bedrijven met (relatief) grote belangen in deelnemingen lopen meer risico.⁶

Wet- en Regelgeving (RJ 121 en IAS 36)

Langdurige waardeverminderingen wordt beschreven in RJ Richtlijn 121 en IAS 36.

Volgens de RJ verloopt dit volgens een 3 stappenplan:

1. Vaststellen of op de balansdatum sprake is van een aanwijzing/indicatie voor een bijzondere waardevermindering van het actief.
2. Vaststellen, door middel van een impairment test, wat de realiseerbare waarde is van het actief en deze waarde vergelijken met de boekwaarde.
3. Het toerekenen van het bijzondere waardeverminderingsverlies.

Ad.1. Hierbij kan gedacht worden aan de volgende factoren: vermindering van de marktwaarde door veroudering, gestegen markttrentes, tegenvallende resultaten van het actief en in dit geval; verandering in de economische omstandigheden.

Ad.2. De realiseerbare waarde, zoals eerder beschreven, is de hoogste van de opbrengstwaarde en de bedrijfswaarde. De opbrengstwaarde is de waarde bij verkoop aan derden; de bedrijfswaarde zijn de verwachte ingaande en uitgaande kasstromen in de toekomst.

Ad.3. Wanneer blijkt dat er sprake is van een langdurige waardevermindering (de realiseerbare waarde is lager dan de boekwaarde) moet deze verantwoord worden in de resultatenrekening.⁷

Deze methode is gelijk aan IFRS.

⁶ De klap die nog komen gaat is de jaarlijkse impairment test; Inge-Lisa de Vries; Het Financieele dagblad 15 januari 2009

⁷ KPMG Jaarboek 2007/2008; C.P. Bergwerff RA; eerste druk

Voorbeeld

Een bedrijf dat te lijden heeft gehad onder de bovengenoemde waardevermindering van goodwill, is Randstad.

bericht van de CEO

De volatiliteit op onze markten bereikte echter ongeken-
de niveaus in Q4 2008 en begin 2009. De omvang van de
omzetsdaling was zelfs groter dan aangenomen in het al
zeer conservatieve stress-scenario dat wij ten behoeve van
de acquisitiefinanciering van Vedior hadden opgesteld.
Ondanks het succes van de integratie, was door de acute
marktdaling een bijzondere waardevermindering van
€ 500 miljoen op de aan Vedior gerelateerde goodwill
noodzakelijk. Gezien de scherpe daling van de vraag en
zeer geringe zichtbaarheid, stellen wij uit voorzorg voor
om over 2008 geen gewoon dividend uit te keren teneinde
de balans te versterken. Dit was beslist geen gemakkelijke
beslissing, en het zal de eerste keer in onze geschiedenis
zijn dat er geen dividend wordt uitgekeerd.

Verkort Jaarverslag 2008 Randstad N.V.

In het vierde kwartaal van 2008 hebben zij voor € 500 miljoen moeten afschrijven op de goodwill over Vedior. Deze waardevermindering heeft de winst flink doen dalen. De netto-winst bedroeg over 2008 € 18,4 miljoen, terwijl dit in 2007 € 384,9 miljoen was. Dit is een daling van 95%.

Door de marktdaling heeft er een noodzakelijke waardevermindering van € 500 miljoen plaatsgevonden op de aan Vedior gerelateerde goodwill. Ondanks enkele kostenbeheersende maatregelen heeft de Raad van Bestuur besloten om over 2008 geen dividend uit te keren om de balans te versterken.

Het voorbeeld van Randstad laat zien wat voor vergaande gevolgen een langdurige afschrijving op goodwill kan hebben op het resultaat van het bedrijf. De impairment test verdient daarom extra aandacht. Hierbij moet gekeken worden naar de bepalende factoren om tot een waarheidsgetrouwe realiseerbare waarde te komen.

Controleproces

1 Planningfase

In deze fase dienen de risico's op het gebied van goodwill te worden geïdentificeerd. De post goodwill heeft vooral te maken met de impairment test. De bedrijven die alleen hoeven te voldoen aan de RJ, hoeven hier alleen voldoende indicatoren voor hebben om deze uit te voeren. Ondernemingen, die te maken hebben met IFRS, dienen jaarlijks deze test uit te voeren. De kredietcrisis is een factor waar alle bedrijven mee te maken hebben, een impairment test is daarom voor alle bedrijven aan te raden.

2. Controls evaluation

Tijdens deze fase vinden er geen activiteiten plaats met betrekking tot de impairment test. Wel is het aan te raden alert te blijven op eventuele gebeurtenissen, die effect kunnen hebben op de waardering van de goodwill.

3. Substantive procedures

De controle op de impairment test vindt tijdens deze fase plaats. Hierbij wordt gekeken naar de realiseerbare waarde in vergelijking met de boekwaarde. Wanneer de onderneming niet de juiste waardering heeft toegepast, dient deze te worden verbeterd.

4. Completion fase

In deze fase worden de bevindingen gecontroleerd en worden de gevolgen met betrekking tot een eventuele afwaardering in kaart gebracht.

3.3 Materiële vaste activa

Onder materiële vaste activa vallen duurzame productiemiddelen. Er kan gedacht worden aan gebouwen, machines en inventarissen. Naarmate de productiemiddelen ouder worden, dalen zij in waarde en/of worden zij minder productief. Door middel van afschrijvingen worden deze veranderingen verwerkt in de jaarrekening. Alleen terreinen komen hiervoor niet in aanmerking, omdat zij over het algemeen niet te lijden hebben onder slijtage. Naast de productiemiddelen die onder juridische eigendom worden verstaan, zijn er ook activa die onder economische eigendom vallen en dus op ook de balans worden vermeld. Dit is bijvoorbeeld het geval bij financial lease.

Risico's

De risico's bij materiële vaste activa liggen met name bij nieuwe investeringen en de impairment test (zie 3.2 Goodwill). Doordat het moeilijker is om nieuwe financiële middelen te vergaren, kunnen investeringsplannen in gevaar komen (zie 3.5 Langlopende schulden). De productiemiddelen verouderen en moeten worden onderhouden; na verloop van tijd zijn zij toe aan vervanging. Wanneer dit niet tijdig gebeurt, kan de productie in gevaar komen en kan er wellicht niet meer worden voldaan aan de vraag.

Bij de impairment test kan vooral het machinepark in waarde verminderd zijn. Door de daling van de verwachte toekomstige kasstromen, veroorzaakt door de kredietcrisis, kan er een langdurige waardevermindering plaatsvinden. Dit zal vooral het geval zijn bij waardering tegen bedrijfswaarde. Ook waardering tegen directe opbrengstwaarde kan verminderd zijn. Door de verslechterde economische markt zijn mogelijke kopers terughoudender en zullen de machines minder opbrengen. In dergelijke omstandigheden zijn extra afschrijvingen noodzakelijk.

De kredietcrisis is begonnen met problemen in de huizenmarkt. De waardering van gebouwen wordt nauwelijks beïnvloed door de crisis, omdat de waardedaling plaatsvindt op de particuliere markt en niet op de zakelijke markt.

Wet- en regelgeving (RJ 212 en IAS 16)

In de balans moeten, volgens RJ 212, de verschillende groepen materiële vaste activa worden toegelicht. Bij IAS 16 is dit echter niet verplicht. Materiële vaste activa dient bij de eerste verwerking gewaardeerd te worden tegen kostprijs. Na de eerste verwerking kan er eventueel over worden gegaan op actuele waarde. Bij waardering tegen kostprijs wordt de waarde verminderd door middel van afschrijvingen of langdurige waardeverminderingen (zie 3.2 Goodwill)

Het actuele waardemodel biedt drie waarderingsmogelijkheden:

- Vervangingswaarde op moment van de herwaardering verminderd met de afschrijvingen. Hierbij dienen veranderingen in de herwaardering verrekend te worden met de herwaarderingsreserve
- Bedrijfswaarde indien deze lager is dan de vervangingswaarde
- Opbrengstwaarde bij een geplande verkoop

Volgens IAS is alleen, met betrekking tot het actuele waardestelsel, waardering tegen bedrijfswaarde en directe opbrengstwaarde acceptabel. Er kan in dat geval ook geen sprake zijn van een eventuele herwaarderingsreserve.

Een ander verschil tussen RJ en IAS 16 is dat er geen voorziening groot onderhoud mag worden getroffen onder IAS. Een alternatief hiervoor is de componentenbenadering, hierbij worden de onderhoudskosten bij de

afschrijvingen opgeteld. Afschrijvingen moeten, ongeacht het waarderingssysteem, onafhankelijk van de winst gewaardeerd worden.

IAS 16 schrijft voor dat op elke balansdatum de restwaarde en gebruiksduur moet worden getest. Onder RJ dient dit alleen te gebeuren, wanneer er een wijziging in omstandigheden plaatsvindt.⁸

Voorbeeld

Gamma Holding N.V. is een onderneming, die te maken heeft gehad met langdurige waardevermindering op het gebied van materiële vaste activa. Tijdens mijn onderzoek naar bedrijven die te maken hebben gehad met problemen op het gebied van materiële vaste activa, is gebleken dat weinig ondernemingen in 2008 te maken hebben gehad met mogelijke afwaarderingen.

Materiële vaste activa

Materiële vaste activa worden gewaardeerd tegen verkrijgingsprijs minus cumulatieve afschrijvingen en bijzondere waardevermindering. De verkrijgingsprijs bevat de direct aan de aankoop van de activa toe te rekenen kosten. Op grond wordt niet afgeschreven. Afschrijvingen van andere activa vangen aan in de maand waarin het actief in gebruik is genomen. Afschrijvingen worden berekend volgens de lineaire methode waarbij de verkrijgingsprijs minus de restwaarde wordt toegerekend aan de verwachte gebruiksduur. De restwaarde en verwachte gebruiksduur van de activa worden op iedere balansdatum geëvalueerd en zo nodig aangepast.

Kosten gemaakt na eerste verwerking en kosten voor groot onderhoud worden inbegrepen in de boekwaarde van het actief dan wel opgenomen als een afzonderlijk actief indien het waarschijnlijk is dat de toekomstige economische voordelen met betrekking tot het actief naar Gamma Holding zullen vloeien en de kosten van het actief op betrouwbare wijze kunnen worden bepaald. Overige reparatie- en onderhoudskosten worden verantwoord in de winst- en verliesrekening in de periode waarin zij zich voordoen.

Jaarrekening 2008 Gamma Holding B.V.

Zoals hierboven beschreven, worden de materiële vaste activa gewaardeerd tegen verkrijgingprijs oftewel de opbrengstwaarde. Dit heeft als gevolg dat de onderneming gevoelig kan zijn voor eventuele bijzondere waardeverminderingen, die voortvloeien uit een impairment test.

⁸ KPMG Jaarboek 2007/2008; C.P. Bergwerff RA; eerste druk

Sleep Care Fabrics

Resultaten

De omzet van Sleep Care Fabrics kwam uit op € 133 miljoen (2007: € 153 miljoen). Valutaontwikkelingen hadden een effect van -3%. De omzet daalde autonoom met 10%. De business unit had te maken met lagere volumes in met name de Verenigde Staten en Europa, en met verscherpte prijsdruk. De totale herstructureringskosten in 2008 bedroegen € 27,6 miljoen, waarvan € 5,2 miljoen bijzondere waardevermindering van materiële vaste activa. EBITA¹ kwam uit op € -33,8 miljoen (2007: € 2,4 miljoen).

	Bijzondere waardevermindering materiële vaste activa	Bijzondere waardevermindering immateriële vaste activa	Herstructureringskosten inclusief bijzondere waardevermindering materiële vaste activa
Belting	0,5	15,6	1,2
Filtration	0,2		1,7
Coating & Composites	0,2		1,2
Industrial Solutions	0,9	15,6	4,1
Sleep Care Fabrics	5,2	7,0	27,6
Exotic Fabrics	0,3		0,4
Lifestyle Fabrics	5,5	7,0	28,0
Totaal	6,4	22,6	32,1
Niet-voortgezette activiteiten			
Totaal incl. niet-voortgezette activiteiten	6,4	22,6	32,1

Jaarrekening 2008 Gamma Holding B.V.

Sleep Care Fabrics is een onderdeel van Gamma Holding N.V. Zij heeft te maken gehad met de grootste bijzondere waardeverminderingen op materiële vaste activa. Helaas valt uit de jaarrekening niet specifiek af te leiden hoe deze waardevermindering precies tot stand is gekomen.

Controleproces

1. Planningsfase

Bij de post materiële vaste activa geldt over het algemeen hetzelfde als voor goodwill. Ook hier zal er tijdens de planningsfase gekeken worden naar mogelijke risico's. Met betrekking tot de kredietcrisis, zal in deze fase de nadruk worden gelegd op de impairment test.

2. Controls evaluation

Er zullen tijdens deze fase geen controlewerkzaamheden plaatsvinden met betrekking tot de post materiële vaste activa. Aanwijzingen die duiden op eventuele extra risico's, moeten ook tijdens deze fase goed in de gaten worden gehouden.

3. Substantive procedures

Tijdens deze fase zal de controle op de impairment test worden uitgevoerd. Kloppen de gegevens van de klant? Uiteraard zullen ook de afschrijvingen en de onderhoudsvoorzieningen mee worden genomen in de controle.

4. Completion fase

De gevolgen van eventuele waarderingswijziging worden besproken en opgenomen in het dossier van de klant.

3.4 Debiteuren

Wanneer er vorderingen ontstaan door levering van goederen en/of diensten, is er sprake van debiteuren. Naast debiteuren kunnen op de balans ook overlopende activa zijn opgenomen. Daarbij gaat het om vooruitbetaalde bedragen. Omdat de risico's met name betrekking hebben op debiteuren, zullen de overlopende activa niet worden behandeld. Wanneer vorderingen oninbaar zijn verklaard, dient hiervoor een voorziening dubieuze debiteuren te worden aangemaakt. Handelsdebiteuren dienen onder een aparte categorie te worden opgenomen.

Risico's

De oorzaak van de risico's bij de post debiteuren ligt bij de afnemer. Wanneer zij niet de middelen hebben om de vordering te kunnen betalen, komt automatisch de onderneming zelf in de problemen. Met name wanneer een onderneming maar één of enkele afnemers heeft, loopt zij extra risico. Vorderingen zullen als oninbaar worden verklaard. Hiervoor dient een voorziening te worden getroffen. Is de vordering definitief oninbaar, dan zal deze worden afgewaardeerd en zal dit ten laste worden gelegd op het resultaat.

Een afwaardering op debiteuren kan ook de oorzaak of het gevolg zijn van een kettingreactie in de bedrijfskolom. Wanneer debiteuren niet meer inbaar zijn, kan de onderneming problemen krijgen met de cashflow en zelf haar schulden niet meer betalen.

Wet- en regelgeving (RJ 115, RJ 220 en IAS 39)

Debiteuren hebben over het algemeen een looptijd van korter dan 1 jaar, wanneer dit niet het geval is dient dit vermeld te worden. Wanneer het om een duurzame verdienste gaat, valt de vordering onder Financiële vaste activa. Onder artikel 370.1 wordt voorgeschreven dat de vorderingen in verschillende categorieën moeten worden ingedeeld, IFRS legt deze verplichting niet op. Vorderingen worden gewaardeerd tegen nominale waarde onder aftrek van een voorziening voor oninbaarheid. (RJ 115)

Voorziening dubieuze debiteuren (RJ 220 en IAS 32/39)

Voor de waardering van dubieuze debiteuren kan er gekozen worden voor de statische of dynamische methode.

Bij de *statische methode* wordt de voorziening bepaald door per balansdatum de vorderingen te beoordelen op risico van oninbaarheid. Hierbij kan er gekeken worden per post of naar soortgelijke posten met dezelfde risico's.

De *dynamische methode* geeft door middel van een percentage de verwachte oninbaarheid aan. Dit percentage is veelal gebaseerd op ervaringen uit het verleden. Alleen wanneer er sprake is van een groot aantal debiteuren is deze methode aanvaardbaar. De RJ verplicht niet dat dit percentage regelmatig wordt getoetst, dit is echter wel aan te raden.

Bij IFRS is alleen de statische methode toegestaan.⁹

⁹ KPMG Jaarboek 2007/2008; C.P. Bergwerff RA; eerste druk

Voorbeeld

Fugro N.V. is een bedrijf dat te maken heeft gehad met afwaardering van debiteuren.

Handels- en overige vorderingen

De blootstelling aan kredietrisico van de Groep wordt hoofdzakelijk bepaald door de individuele kenmerken van de afzonderlijke afnemers en het land van vestiging van de afnemers. Doordat de Groep een groot deel van haar activiteiten uitvoert voor de olie- en gasindustrie zijn debiteuren voor een belangrijk deel aan deze branches gerelateerd.

Een deel van de verkopen van de Groep worden toegekend op basis van langetermijn-'preferred supplier' overeenkomsten. Gedurende het jaar voert Fugro veelal meerdere projecten uit voor dezelfde opdrachtgever. Deze projecten voor één en dezelfde opdrachtgever zijn niet groter dan 4% van de totale jaarlijkse omzet. Het grote aantal afnemers en de korte doorlooptijd van de projecten mitigeren het kredietrisico van Fugro doordat de individuele vorderingen op afnemers beperkt zijn.

Iedere nieuwe opdrachtgever wordt afzonderlijk op kredietwaardigheid beoordeeld voordat de standaard-betalings- en leveringsvoorwaarden van de Groep worden aangeboden. De beoordeling omvat externe kredietbeoordelingen en soms bankreferenties. Opdrachtgevers die niet voldoen aan de kredietwaardigheidsnormen van de Groep kunnen alleen zaken doen met de Groep op basis van vooruitbetaling of moeten een bankgarantie overleggen.

Met het overgrote deel van de afnemers van de Groep wordt al meerdere jaren zaken gedaan en in het verleden is er slechts in incidentele gevallen sprake geweest van verliezen. Echter als gevolg van de verwachte negatieve effecten van de huidige wereldwijde economische crisis is het kredietrisico aanzienlijk toegenomen. Afnemers met bekende negatieve kredietkenmerken worden door de groepscontrollers individueel gemonitord. Bevindingen worden tweewekelijks gerapporteerd aan de Directie. Indien afnemers niet tijdig betalen evalueert de Groep de kredietbeoordeling en worden eventueel strikter incassomaatregelen ingezet. De Groep publiceert intern een lijst met afnemers welke extra aandacht vragen bij het sluiten van een contract.

De Groep vormt een voorziening voor bijzondere waardeverminderingen ter grootte van de geschatte verliezen uit handels- en overige vorderingen. De belangrijkste onderdelen van deze voorziening zijn een specifieke verliesvoorziening voor afzonderlijke belangrijke posities voor opdrachtgevers en landen en een collectieve verliesvoorziening voor groepen vergelijkbare activa in verband met verliezen die zijn geleden maar nog niet geïdentificeerd. De collectieve verliesvoorziening wordt bepaald op basis van historische betalingsgegevens.

Jaarrekening 2008 Fugro N.V.

Zoals hierboven is aangegeven, is het kredietrisico toegenomen en houdt ook Fugro N.V. hier rekening mee. Nieuwe opdrachtgevers worden nagetrokken en wanneer zij niet voldoen aan de normen, kunnen zij alleen door middel van vooruitbetaling of een bankgarantie zaken doen met Fugro N.V. Periodiek worden bevindingen op het gebied van debiteuren aan de directie gerapporteerd. Zonodig wordt er overgegaan op een strenger incassobeleid. Fugro N.V. probeert door middel van procesbeheersing het risico op het gebied van debiteuren te verkleinen.

Wanneer het gaat om de voorziening van dubieuze debiteuren is er gekozen voor de statische methode. Deze is opgebouwd uit afnemers welke door hun positie of locatie extra risico lopen en uit debiteuren die op basis van historische betalingsgegevens reden geven tot het vormen van een voorziening.

Bijzondere waardeverminderingverliezen

De ouderdomsopbouw van de handelsvorderingen en nog niet gefactureerde omzet op gereed werk op de verslagdatum was als volgt:

(EUR x 1.000)	2008		2007	
	Bruto	Waardevermindering	Bruto	Waardevermindering
0 tot en met 30 dagen	406.708	5.000	333.190	-
31 tot en met 60 dagen	90.863	3.287	90.882	-
61 tot en met 90 dagen	46.222	7.892	36.430	-
Meer dan 90 dagen	55.041	35.107	47.564	31.610
Garantietermijnen en bijzondere posten	7.017	5.423	4.871	-
Investeringsverwerkt volgens de 'equity-methode'	136	-	-	-
	605.987	56.709	512.937	31.610

Mutaties in de voorziening voor bijzondere waardeverminderingen met betrekking tot handelsvorderingen en nog niet gefactureerde omzet op gereed werk gedurende het jaar waren als volgt:

(EUR x 1.000)	2008	2007
Stand per 1 januari	31.610	26.721
Verantwoorde bijzondere waardeverminderingen	31.337	8.211
Teruggenomen waardeverminderingen	(3.577)	(2.627)
Afgeschreven handelsvorderingen	(1.168)	(1.483)
Verkregen in overnames	79	788
Koersverschillen	(1.572)	-
Stand per 31 december	56.709	31.610

Met betrekking tot debiteuren is duidelijk waarneembaar dat een aantal debiteuren door de huidige wereldwijde economische crisis in financiële moeilijkheden verkeert, waardoor de verwachte inbaarheid van de vorderingen neerwaarts is bijgesteld.

De voorziening met betrekking tot handelsvorderingen en nog niet gefactureerde omzet op gereed werk wordt gebruikt om bijzondere waardeverminderingverliezen te boeken tenzij de Groep er zeker van is dat het onmogelijk is het verschuldigde bedrag terug te krijgen; in dat laatste geval wordt het bedrag aangemerkt als oninbaar en direct afgeboekt ten laste van het betreffende actief.

Het kredietrisico op overige vorderingen en liquide middelen wordt door de Groep als beperkt ingeschat. Liquide middelen worden aangehouden bij bekende bancaire instellingen met uitsluitend goede kredietwaarderingen.

Jaarrekening 2008 Fugro N.V.

De bijzondere waardeverminderingen zijn dit jaar toegenomen van € 31.610.000 in 2007 naar €56.709.000 in 2008. Dit verschil wordt verklaard door de huidige wereldwijde crisis. De verwachte inbaarheid van de uitstaande vorderingen is daarom naar beneden bijgesteld.

Controleproces

1. Planningfase

Tijdens deze fase worden de mogelijke risico's in kaart gebracht. Bij de post debiteuren dient er gekeken te worden naar de mogelijkheid, dat bepaalde debiteuren hun vorderingen wellicht niet meer kunnen betalen. Mede afhankelijk van de branche loopt het ene bedrijf meer risico dan het andere.

2. Controls evaluation

De bedrijfsprocessen worden tijdens deze fase gecontroleerd, waaronder de debiteurenadministratie. Is de onderneming nu extra alert als het gaat om de kredietcrisis? Wordt de controle bij nieuwe afnemers aangescherpt? De controle met betrekking tot debiteuren verdient door de kredietcrisis extra aandacht.

3. Substantive procedures

Het resultaat van de control evaluation bepaalt in hoeverre de gegevensgerichte controle reikt. Bij een sterk beheersingsproces is er minder gegevenscontrole nodig, omdat het proces op zich betrouwbaar is gebleken. Bij een minder sterk beheersingsproces is dit uiteraard omgekeerd. Dit zal leiden tot meer controlemaatregelen tijdens de substantive procedures.

Debiteuren worden gecontroleerd door middel van een afloopcontrole, hierbij wordt gekeken hoelang een bepaalde vordering openstaat. Dit valt samen met de controle van de voorziening dubieuze debiteuren. Een onderbouwing van deze oninbare vorderingen is noodzakelijk.

4. Completion fase

Er zal tijdens deze fase ook een conclusie worden getrokken over de post debiteuren. Eventuele afwaarderingen en risico's worden hierin meegenomen.

3.4 Langlopende Schulden

Langlopende schulden zijn in te delen in meerdere categorieën, zoals obligatieleningen en schulden aan deelnemingen. In dit hoofdstuk zullen alleen de langlopende schulden aan kredietinstellingen worden behandeld, omdat deze een belangrijke rol spelen bij de financiering van investeringen en daarom ook bij de continuïteit van een onderneming.

Risico's

Het risico op het gebied met langlopende schulden is dat schulden niet tijdig worden afgelost of er niet kan worden voldaan aan de kredietvoorwaarden. Dit kan vergaande gevolgen hebben; de hele schuld zou bijvoorbeeld in één keer kunnen worden opgevraagd. Veel ondernemingen maken gebruik van speciale afspraken en/of conventanten, waarbij zij bijvoorbeeld een bepaalde omzet moeten realiseren of een bepaalde solvabiliteit moeten behalen. Wanneer dit niet lukt, kan dit leiden tot het vervallen van de overeenkomst.

Het aanvragen van nieuw vreemd vermogen of het verlengen van deze contracten is in tijden van de kredietcrisis moeilijker geworden en moet aan meer eisen voldoen. Het gevolg hiervan is dat het voor een onderneming lastiger wordt om vreemd vermogen aan te trekken en hierdoor investeringen langer worden uitgesteld met alle gevolgen van dien. (zie 3.3 Materiële vaste activa)

Naast het aanvragen van leningen bij een kredietinstelling, kan ook het aantrekken van financiële middelen op de beurs moeilijker zijn geworden. Door de slechte omstandigheden op de financiële markt zijn potentiële geldverstrekkers terughoudender geworden. Ook tegenvallende resultaten als gevolg van de kredietcrisis kunnen investeerders afschrikken. Daarnaast worden er ook hogere rentevergoedingen gevraagd in verband met hogere risico's.

Een ander probleem kan ontstaan wanneer een onderneming solvabiliteitsproblemen heeft en hierdoor onzekerheid bestaat of zij aan de (obligatie)verplichtingen kan voldoen. In dit geval kan de continuïteit van het bedrijf in twijfel worden getrokken.

Wet- en regelgeving (RJ 290 en IAS 39)

De schulden worden normaliter gewaardeerd tegen nominale waarde; de waarde van het resterende schuldbedrag. In de toelichting zijn er echter een aantal zaken, die extra aandacht verdienen:

- De resterende looptijd van de schulden
- Opschortende voorwaarden
- Het bedrag van een langlopende schuld dat het komende jaar vervalt, moet worden vermeld. Dit kan ook opgenomen worden onder kortlopende schulden.

Naast deze voorwaarden dient ook de rentevoet van een langlopende lening worden vermeld. Wanneer er sprake is van een groot aantal leningen, kan er ook gekozen worden voor een gewogen gemiddelde. (RJ 254) Ook komt het voor, dat de lening een variabele rentevoet heeft. In dat geval dient het overeengekomen verloop van de rentevoet gedurende de resterende looptijd wordt aangegeven. Daarnaast kan voorkomen dat de rentevoet niet vaststaat en afhankelijk is van bepaalde factoren. Dit dient eveneens te worden vermeld en in welke mate de

rente hiervan afhankelijk is. De risico's die hierbij gepaard gaan dienen ook in de jaarrekening te worden vermeld in een samenvattend overzicht met de bijbehorende effecten voor bijvoorbeeld de kasstromen. IFRS kent geen zodanige verschillen met de Nederlandse wetgeving. Wel zijn er betreffende de rubricering van schulden op langlopende of kortlopende termijn enkele verschillen; dit is van in verband met het onderwerp verder niet van toepassing.¹⁰

Voorbeeld

Heijmans N.V. is een van de vele bedrijven die zich, naar aanleiding van de kredietcrisis, heeft moeten aanpassen op het gebied van de langlopende schulden.

VERSLAG VAN DE RAAD VAN BESTUUR OVER HET BOEKJAAR 2008

a) Zekerstelling van de financiering

Heijmans zal de omvang van het vreemd vermogen, ontstaan in jaren van groei, drastisch terugbrengen. De uiteindelijke doelstelling daarbij is om de bedrijfsactiviteiten voor het overgrote deel met eigen vermogen te financieren.

Op de korte termijn zal een eerste stap gezet worden door een claimemissie te doen en de opbrengsten van een claimemissie voor reductie van het vreemd vermogen aan te wenden.

Daarna zullen de desinvestering van de buitenlandse activiteiten en het in omvang terugbrengen van met name de grondposities bij het Vastgoedbedrijf voor verdere 'deleveraging' kunnen zorgen.

Het zekerstellen van de financiering van de onderneming heeft in 2009 de hoogste prioriteit. De oorspronkelijke (huidige) leningsovereenkomsten ad ca. € 500 miljoen liepen (lopen) weliswaar tot 2013 en later en het mocht (moge) ook zo zijn dat zelfs onder de huidige marktomstandigheden qua financieringsruimte deze faciliteiten toereikend waren (zijn), echter, het ligt niet in de lijn der verwachting dat de onderneming aan de aan deze faciliteiten verbonden voorwaarden (de zgn. convenanten) in de komende periode kan voldoen.

¹⁰ KPMG Jaarboek 2007/2008; C.P. Bergwerff RA; eerste druk

Daarnaast gebruikt de onderneming voor circa € 700 miljoen aan garantiefaciliteiten, veelal door middel van niet-gecommiteerde garantielijnen, die in het huidige economische klimaat qua beschikbaarstelling onzekerheid met zich meebrengen.

Na overleg met haar financiers heeft de onderneming nieuwe financieringsovereenkomsten kunnen aangaan met een looptijd tot 2012. Tegen uitruil van een aanzienlijk pakket aan zakelijke zekerheden zijn daarbij convenanten overeengekomen die beter passen bij de huidige onzekere economische omstandigheden.

Bij deze overeenkomsten zal ten aanzien van de benodigde garantielijnen meer zekerheid worden verkregen.

Jaarrekening 2008 Heijmans N.V.

Zoals hierboven staat beschreven, heeft Heijmans N.V. enkele moeilijkheden ondervonden op het gebied van convenanten met betrekking tot (langlopende) schulden. Zo is zij, in overleg met haar financiers, over gegaan op nieuwe afspraken met betrekking tot convenanten. Heijmans N.V. verwacht, in tegenstelling tot de eerdere afspraken met financiers, nu wel aan de voorwaarden te kunnen voldoen. Deze maatregelen zijn getroffen door het verslechterde economisch klimaat op dit moment. Heijmans N.V. is actief in vastgoed, bouw, infrastructuur en techniek, de branches die het zwaarst zijn getroffen door de kredietcrisis.

Controleproces

1. *Planningsfase*

De planningsfase wordt gebruikt om de risico's te identificeren. Dit geldt ook voor de balanspost langlopende schulden. Heeft de onderneming te maken met eventuele convenanten? Hierop zal de strategie van de planning worden aangepast.

2. *Controls evaluation*

De interim-controle heeft voornamelijk betrekking op bedrijfsprocessen en is hierdoor niet van toepassing op de post langlopende schulden.

3. *Substantive procedures*

Tijdens dit onderdeel van de controle zullen de voorwaarden, die zijn omschreven in de convenanten, worden getoetst. Natuurlijk wordt er ook cijfermatig gecontroleerd.

4. *Completion fase*

Er vindt tijdens de completion fase een evaluatie plaats van de controle. Belangrijk is of er in de toekomst nog kan worden voldaan aan de convenanten. Zo niet, heeft de onderneming hier een oplossing voor? Wanneer dit niet het geval is, kan de continuïteit van de onderneming in gevaar komen. Op dat moment dient er tegen liquidatiewaarde te worden gewaardeerd. Ook kunnen andere kredietverstrekkers zich terugtrekken. Dit leidt kan leiden tot faillissement van de onderneming.

3.6 Kasstroomoverzicht

Binnen een onderneming zijn constant geldstromen aanwezig. Deze kunnen verwerkt worden in het kasstroomoverzicht. IAS schrijft het opstellen van een kasstroomoverzicht voor. Ondernemingen die enkel te maken hebben met RJ zijn hier niet toe verplicht. Toch zijn er veel bedrijven die er voor kiezen, om naast de balans en de winst- en verliesrekening, een dergelijk overzicht als toelichting op te nemen in de jaarrekening. In het kasstroomoverzicht worden de inkomende en uitgaande geldstromen vastgelegd. Het kasstroomoverzicht verschaft inzicht in de liquiditeit van de onderneming. De eindstand van het kasstroomoverzicht geeft echter niet aan, of het goed of slecht gaat met de onderneming. Een afname kan bijvoorbeeld het gevolg zijn van een investering.

Wet- en regelgeving (RJ 360 en IAS 7)

Het kasstroomoverzicht wordt voorgeschreven door de RJ, als een toelichting op de jaarrekening. Dit geldt alleen voor grote ondernemingen. Middelgrote ondernemingen wordt het aangeraden om een kasstroomoverzicht toe te voegen, maar zijn dit niet verplicht. Echter vallen veel grotere ondernemingen onder de IFRS-standaarden, die dan leidend is. Het kasstroomoverzicht wordt onder IAS 7 gezien als een hoofdoverzicht, terwijl het onder RJ wordt beschouwd als een toelichting.

Onder het begrip geldmiddelen vallen, onder de RJ 360, debetsaldi van bankrekeningen van de onderneming niet. Bij IAS 7 is dit onder bepaalde omstandigheden wel toegestaan.

Wanneer er sprake is van een 100%-dochteronderneming hoeft het kasstroomoverzicht niet te worden toegevoegd, mits het overzicht bij de geconsolideerde jaarrekening is bijgesloten. De bijzondere ontvangsten en uitgaven, die blijken uit het kasstroomoverzicht, dienen te worden toegelicht.

Bij het opstellen van een kasstroomoverzicht kan er gebruik worden gemaakt van de directe of indirecte methode. De RJ geeft de voorkeur aan de directe methode, in verband met een objectievere presentatie. Veelal wordt er toch gekozen voor de indirecte methode, omdat deze makkelijker is aan te sluiten op de winst- en verliesrekening.

Risico's

Om een inzicht te geven in de risico's, heb ik de directe methode toegepast bij het kasstroomoverzicht om zo de verschillende onderdelen overzichtelijk te kunnen behandelen.

Kasstroom uit operationele activiteiten		
Ontvangsten van afnemers	_____	
Betalingen van leveranciers en werknemers	=====	
Kasstroom uit bedrijfsoperaties	_____	
Ontvangen interest	_____	
Ontvangen dividend	_____	
Betaalde interest	_____	
Betaalde winstbelasting	_____	
Ontvangst vanwege buitengewone bate	=====	
<i>Kasstroom uit operationele activiteiten</i>	=====	_____
Kasstroom uit investeringsactiviteiten		
Verwerving groepsmaatschappijen	_____	
Investerings materiële activa	_____	
Desinvesteringen materiële activa	=====	
<i>Kasstroom uit investeringsactiviteiten</i>		_____
Kasstroom uit financieringsactiviteiten		
Ontvangst uit langlopende schulden	_____	
Aflossingen uit langlopende schulden	_____	
Betaald dividend	=====	
<i>Kasstroom uit financieringsactiviteiten</i>		=====
Nettokasstroom		_____
Koers- en omrekeningsverschillen op geldmiddelen		=====
Toename/afname geldmiddelen		_____

Kasstroom uit operationele activiteiten

Zoals eerder besproken, lopen veel ondernemingen risico al het gaat om de post debiteuren. Als een afnemer de vorderingen niet op tijd kan aflossen, of in het ergste geval failliet gaat, kan ook de onderneming zelf in de problemen komen. Een groot gedeelte van de kasontvangsten kan afkomstig zijn van afnemers, wat het risico vergroot.

Het ontvangen dividend is een gevoelige post in het kasstroomoverzicht, dat ook kan lijden onder afname. Veel ondernemingen keren minder dividend uit door een dalende winst, enkele bedrijven zijn zelfs over gegaan op het niet uitkeren van dividend om de continuïteit van hun onderneming te waarborgen.

Kasstroom uit investeringsactiviteiten en financieringsactiviteiten

Deze twee onderdelen zijn, op het gebied van mogelijke risico's ontstaan door de kredietcrisis, nauw met elkaar verbonden. Wanneer de onderneming moeilijk aan eigen of vreemd vermogen kan komen, kunnen de investeringen in gevaar komen en zo ook de continuïteit. De onderneming kan bijvoorbeeld op de lange termijn niet meer voldoen aan de vraag aan innovaties op de markt.

Koers- en omrekeningsverschillen

Naast de eerder genoemde risico's zijn er door de kredietcrisis veel schommelingen geweest in de wisselkoers, met name de dollarkoers heeft hieronder te lijden gehad.

Wanneer een onderneming waardeert in dollars, moeten de waarden van diverse posten wellicht herzien worden. Ook heeft de daling gevolgen voor ondernemingen die exporteren in dollars. Door de koersdaling kan de vraag fors dalen en daarmee de winst. Wisselkoersschommelingen hebben echter meer gevolgen voor de balans, dan voor het kasstroomoverzicht. Een toename of een afname kan gevolgen hebben voor de waardering van verschillende posten.¹¹

¹¹ KPMG Jaarboek 2007/2008; C.P. Bergwerff RA; eerste druk

3.7 Continuïteitsprincipe – Going Concern

De toekomstverwachtingen van een bedrijf en/of entiteit zijn essentieel bij het opstellen van een jaarrekening. Er zal immers uit worden gegaan van de verwachting dat de activiteiten ook in de toekomst kunnen worden voortgezet. Alleen wanneer het zeker is dat er geen continuïteit mogelijk is, zal er over worden gegaan op liquidatiewaarde, de waarde bij gedwongen verkoop.¹² Door de kredietcrisis kan de continuïteit van de een onderneming in gevaar komen. Te denken valt aan liquiditeitsproblemen of problemen bij het aantrekken van financiële middelen.

De risico's

Bij de beoordeling van de continuïteit van een onderneming dient er gelet te worden op de volgende onderdelen:

Afhankelijkheid van de economische ontwikkelingen

In hoeverre is de onderneming bestand tegen de ontwikkelingen op de economische markt? De kredietcrisis heeft veel onrust veroorzaakt op de financiële markt. Aandelenkoersen zijn sterk gedaald en ondernemingen kunnen problemen hebben bij het waarborgen van hun continuïteit. De economische situatie en de aandacht in de media, hebben het consumentenvertrouwen aangetast. De vraag in sommige sectoren, bijvoorbeeld de auto-industrie, zijn ingezakt en er vallen veel ontslagen. Er dient gekeken te worden naar hoe een onderneming deze ontwikkelingen op- en aanpakt.

Investeringsplannen

Omdat het moeilijker is geworden om financiële middelen aan te trekken, kunnen investeringen in de toekomst in gevaar komen. Het aanvragen van vreemd vermogen is door de verslechterde kredietmarkt aan meer eisen onderhevig. Ook is het vergaren van eigen vermogen niet zo gemakkelijk meer als voorheen; de financiële markten zijn in het najaar van 2008 ingestort. Er moet weer vertrouwen worden gewonnen onder de beleggers. Het niet investeren in materiële activa kan op de lange duur leiden tot bijvoorbeeld een veroudering van het machinepark. Dit zou kunnen leiden tot omzetverlies in de toekomst.

Liquiditeitsbegroting

Wordt er verwacht dat de onderneming in de toekomst nog genoeg liquiditeit ontvangt/bezit om de geplande uitgaven te doen? Naast een kasstroomoverzicht dient er ook gekeken te worden naar de begroting van de geplande kasstromen. Welke verwachtingen heeft de onderneming zelf wat betreft de omzet, investeringen en betalingen aan crediteuren?

Belangrijkste afnemer en leveranciers

Er zijn veel ondernemingen die afhankelijk zijn van één of meerdere afnemers en/of leveranciers. Wanneer een afnemer de vraag naar zijn product ziet dalen, betekent dit in veel gevallen dat de omzet van de onderneming daalt. Dit is nu bijvoorbeeld het geval bij de producenten van auto-onderdelen, omdat de vraag naar auto's is gedaald. Als het gaat om leveranciers kan het zijn dat zij liquiditeitsproblemen hebben gekregen door de crisis. Wanneer zij de openstaande vorderingen niet meer (tijdig) kunnen betalen, heeft dit direct

¹² Jaarverslaggeving; drs. P. Epe RA; derde druk

gevolgen voor de onderneming. Debiteuren kunnen als oninbaar worden verklaard en worden afgeschreven op het resultaat.

Verantwoordelijkheid

De primaire verantwoordelijkheid ligt bij het bestuur van de onderneming. Het continuïteitsprincipe is één van de grondbeginselen van de opstelling en controle van de jaarrekening. Hierbij wordt verwacht dat de activiteiten van een onderneming duurzaam worden voortgezet. Het is belangrijk dat hier altijd een schatting van wordt gemaakt, ook al is de onderneming dat niet verplicht. De noodzaak hiervan neemt toe naarmate de verwachtingen meer in de toekomst liggen. Er bestaat dan onzekerheid over eventuele gebeurtenissen die kunnen plaatsvinden. Een schatting over de periode waarover informatie beschikbaar is, volstaat.

De verantwoordelijkheid van de accountant ligt bij het beoordelen van de aanvaardbaarheid van de continuïteitsveronderstelling, die is gemaakt door het bestuur van de onderneming. Ook dient de accountant te veronderstellen of de mogelijkheid bestaat tot duurzame voorzetting. Wel kan de accountant vanuit zijn natuurlijke adviesfunctie advies verstrekken.¹³

¹³ 570 Continuïteitsveronderstelling van de bedrijfsactiviteiten; www.nivra.nl

4. Kredietcrisis in de praktijk

Na de gevolgen van de kredietcrisis in theorie te bekijken, wordt er in dit hoofdstuk aandacht besteed aan wat hiervan in de praktijk is terug te zien. Drie medewerkers, een trainee, manager en director, zullen hieronder hun ervaringen met betrekking tot de kredietcrisis vertellen. Door middel van een interview hebben zij antwoord gegeven op enkele vragen over de praktijk. Op verzoek zijn de ondervraagden anoniem gebleven.

4.1 Trainee

4.2 Manager

4.3 Director

4.4 Conclusie

4.1 Trainee

1. Hoe bent u op de hoogte gebracht over de werkwijze betreffende kredietcrisis?

Er is geen speciale instantie geweest die over de kredietcrisis heeft verteld. Ik ben geïnformeerd door degenen boven mij. Zij hebben aangegeven, dat er bijvoorbeeld extra aandacht besteed moet worden in een paragraaf of dat er meer toelichting moet worden gegeven omtrent veranderingen in beleggingen. Verder ben ik via mijn eigen scriptie ook op de hoogte van de situatie. DDP mailt elke maand wel een mooi stukje, maar daar doe ik eigenlijk niet zoveel mee. Ik scan het, maar bestudeer het niet. Voor mijn leidinggevende is dit wel belangrijk, zij moeten kijken of er iets van belang tussen zit.

2. Bent u tijdens de controle bedrijven tegengekomen, die in de problemen zijn gekomen door de kredietcrisis?

Ik ben tijdens de controle één onderneming tegengekomen die in de problemen is gekomen: een steunfonds van een onderwijsinstelling. Zij heeft 50% van haar beleggingen verloren. Dat was ongeveer alles wat erin zat. De aandelen zijn van €8 miljoen naar €4 miljoen gedaald.

3. Op welk gebied zijn deze problemen ontstaan?

Aan de posten beleggingen en debiteuren. Liquide middelen heeft hier verder geen last van. De kredietcrisis heeft eigenlijk de meeste impact op omzetten en dergelijke.

4. Hoe heeft u de bevindingen verwerkt?

Er is voornamelijk meer aandacht besteed aan de crisis, er zijn geen specifieke extra maatregelen genomen. Dit zal waarschijnlijk niet het geval zijn bij financiële instellingen. Zij laten vaak verzekeringen en beleggingen uitbesteden, waardoor hier niet altijd controle door ons op werd uitgevoerd. Het zijn de marktontwikkelingen bij ondernemingen, die ervoor zorgen dat de verkopen zijn teruggelopen. Dit zie je terug bij het laatste kwartaal van 2008, de verkopen zijn dan soms gedaald met 20%. Dit soort dingen verklaar je dan in een memo.

5. Wat verwacht u voor de toekomst als het gaat om de kredietcrisis?

Ik hoop dat de woorden van Nout Wellink uitkomen, dat het in de toekomst weer beter gaat met de economie. Het snelle tempo, dat alles naar beneden is gegaan, is bizar. Maar als er nog enig kredietwaardigheid zit in Trichet en Wellink, verwacht ik dat het net zo snel weer omhoog kan gaan.

In de jaarrekening van 2007 was nog niets te vinden, dit heb ik voor mijn scriptie zelf ook onderzocht. In 2008 was de kredietcrisis al volop aanwezig en dit zal waarschijnlijk in 2009 worden voortgezet. Ik denk dat het in 2010 iets minder wordt.

4.2 Manager

1. Hoe bent u op de hoogte gebracht over de werkwijze betreffende kredietcrisis?

Als je kijkt naar het nieuws en de ontwikkelingen op de financiële markt, is er het afgelopen anderhalf jaar al veel ophef geweest over de mogelijke kredietcrisis, dat wij op deze wijze al geïnformeerd waren. Daarnaast zijn binnen KPMG werkstandaarden ontwikkeld zoals een memo voor de kredietcrisis. Ook moet er afgestemd worden met de klant of er sprake is van eventuele gevolgen, die de kredietcrisis heeft op de financiële positie van de klant. Hier moet heel aandachtig naar worden gevraagd en worden afgestemd.

Op basis van die afstemming hebben we dit vastgelegd in een document, dat document heb ik verspreid aan de partners. Alle partners moesten een dergelijk document bevestigen aan hun meerderen, waarvoor we bij al onze klanten hebben nagevraagd of er consequenties zijn geweest naar aanleiding van de kredietcrisis. En dat zijn voor mij de werkzaamheden geweest daar omtrent.

2. Bent u tijdens de controle bedrijven tegengekomen, die in de problemen zijn gekomen door de kredietcrisis?

Niet direct. De kredietcrisis treft misschien op dit moment wel een aantal bedrijven, maar dat gebeurde eigenlijk aan het einde van 2008/begin van 2009. De meeste bedrijven hadden nog een onderportefeuille openstaan, dit liep door tot het einde van het jaar. In 2008 is er nauwelijks sprake geweest van een negatieve slag met betrekking tot de crisis.

Zelf doe ik bijvoorbeeld een automobielbedrijf, hier is al te zien dat in 2009 het aantal orders zwaar afneemt. Alleen tot het einde van 2008 hebben ze een goed jaar gedraaid, omdat de orders tot het einde van 2008 nog openstonden. Bij dit bedrijf zijn de gevolgen van de kredietcrisis nu pas te merken.

3. Op welk gebied zijn deze problemen ontstaan?

Ik kan nogmaals het voorbeeld geven van het automobielbedrijf en een keukenbedrijf, de meeste bedrijven hebben verder nog niet zoveel last van de crisis. Bij deze bedrijven merk je dat de vraag minder wordt, ook halen ze hier minder omzet uit. Aan de andere kant, op de zakelijke markt, blijft ze wel leveren, omdat de bedrijven blijven leasen. De auto's blijven dus nodig. Vanuit projecten om huizen te bouwen, blijven altijd keukens nodig. Ze kunnen de klap wel opvangen, maar ze merken dat ze meer omzet hadden kunnen genereren op het moment dat er geen crisis was geweest. De vraag van de consumenten was dan groter geweest. Deze tendens is op dit moment aanwezig.

Een post welke je vaak ziet terugkomen, is de voorraad. Omdat de omzet daalt, groeit de voorraad die zij open hebben staan. Zij moeten in verband met incurantie in hun voorraad, een extra voorziening treffen.

Een auto, die bijvoorbeeld nu tweedehands voor 2000 euro staat, die wordt goedkoper omdat er meer auto's te koop staan. De vraag naar auto's neemt af en het aanbod wordt groter. De bedrijven moeten uiteindelijk meer kosten nemen, om te zorgen dat ze wel de juiste

voorraad laten zien. Het heeft nog geen zodanig strekkende gevolgen dat hun continuïteit in het geding is.

4. Hoe heeft u de bevindingen verwerkt?

De bevindingen zijn verwerkt, zoals ik ze normaal zou verwerken. Zolang de continuïteit door de kredietcrisis niet in het geding is, kan de controle op de normale manier worden uitgevoerd. Wel zie je dat bepaalde posten in de jaarrekening meer onderdruk komen te staan. Deze posten zijn wat gevoeliger naar aanleiding van de huidige gebeurtenissen. De bottom line is: we voeren ons werk uit, we rapporten erover en we geven feitelijk aan wat de situatie is.

5. Wat verwacht u voor de toekomst als het gaat om de kredietcrisis?

Ik denk dat voor de toekomst een beetje een glazen bol is.

Het hangt een beetje af van het vertrouwen in de markt en het herstel van bepaalde bedrijven of financiële instellingen.

Als bedrijven die bijna gelinkt zijn aan het bankwezen, zoals bouwbedrijven en bepaalde financiële instellingen, het gevoel krijgen dat de markt verbeterd, dan trekken ook hun activiteiten weer aan, waardoor zij meer omzet kunnen genereren.

Ik heb nog steeds het gevoel dat het eind 2010 is, waarbij de situatie weer hersteld is op sommige vlakken. Misschien dat de bouwers ook weer verder gaan. Ik was in het najaar van 2008 in Dubai en daar zie je veel hijskranen staan. Alle bouw lag stil. Veel bouwbedrijven durven op dit moment niet verder te bouwen, omdat ze niet zeker weten of zij op korte termijn alles kunnen opleveren. Zodra het vertrouwen herstelt is, kunnen ze verder gaan. Maar het blijft een glazen bol, ik verwacht zelf vanaf 2010.

4.3 Director

1. Hoe bent u op de hoogte gebracht over de werkwijze betreffende kredietcrisis?

Ik ben natuurlijk niet alleen op de hoogte gebracht via KPMG, want je leest ook gewoon de kranten. Dit was dus allemaal geen verrassing. Vervolgens heeft KPMG er veel aangedaan om de accountants te laten doordringen van de ernst van de situatie. Dat begon eigenlijk al in september/oktober 2008, toen dachten we nog: waar is dat allemaal voor nodig? Op dat moment ging het voornamelijk om bewustwording. Inmiddels hebben we wel gezien dat dat echt nodig is geweest, omdat het erger is geworden dan wat we toen al verwachtte. In september 2008 is Lehman Brothers geklapt. Dit was het begin van de ellende, met name voor onze klanten, maar indirect ook voor ons zelf. Wat betreft de interne aanpak, is de situatie nauwelijks veranderd. Maar je moet met dit in het achterhoofd wel meer aandacht besteden, dan dat je normaal zou doen. Je ging altijd al kijken naar waardering dubieuze debiteuren of een impairment test doen. Maar wat zijn nu de gevolgen van de kredietcrisis op de dingen die je al doet? Daar is veel aandacht aan besteed.

2. Bent u tijdens de controle bedrijven tegengekomen, die in de problemen zijn gekomen door de kredietcrisis?

Ik ben nog geen continuïteitsproblemen tegengekomen, omdat 2008 een jaar is geweest met twee gezichten. Het is eigenlijk begonnen vanaf september 2008, daarvoor heb je 3 kwartalen gehad waar het nog gewoon goed ging. Het vierde kwartaal ging echter slecht. Dat betekent dat je drie goede en één slecht kwartaal hebt en dat geeft alom geen slecht jaar. De problemen gaan komend jaar pas komen. Wij accountants kijken altijd terug, dus het ergste gaan wij nog zien bij de toekomstige controles van onze klanten. We krijgen natuurlijk al wel signalen van de klanten, maar de cijfers daarvan zien wij nog niet. Bij de impairment test kijken we naar de toekomst, omdat je toekomstige kasstromen contant moet maken. Hieruit blijkt dat bedrijven terughoudender zijn, als het gaat om toekomstige opbrengsten. Dat verwacht je ook om te zien. Als zij de lijn naar boven zouden doortrekken zou dit niet logisch zijn.

3. Op welk gebied zijn deze problemen ontstaan?

Zie vraag 2.

4. Hoe heeft u de bevindingen verwerkt?

Bij de impairment test leg je dat vast als een onderdeel van het dossier. In de planningsfase zie je door middel van memo's wat de crisis kan het betekenen voor onze klant. Ook in de gespreksverslagen, wat er wordt besproken met de klant en in je eigen aanvullende werkzaamheden zie je dit terug. Waarin je dit ziet, verschilt natuurlijk per klant.

5. Wat verwacht u voor de toekomst als het gaat om de kredietcrisis?

Klanten stellen deze vraag ook vaak aan ons en wij vragen dat dan weer aan onze klanten, dus dit is een lastige vraag. In algemene termen verwachten wij natuurlijk herstel. Op de lange termijn zullen we weer op

het oude groeipad terugkomen. We weten alleen niet zeker of dat eind 2009 is of in 2010. Het is wel duidelijk dat de situatie hersteld. Dit zal alleen langer duren dan periode dat het naar beneden is gegaan. Onze klanten gaan er nog last van hebben en wij hierdoor ook. Dat is terug te zien op twee manieren: ten eerste in onze controle aanpak, daar moeten we op blijven letten, maar het geldt natuurlijk ook voor de omzet van KPMG. Klanten zijn terughoudend met het weggeven van werk. Dit merken we nu ook en dit zal in de toekomst nog wel zo blijven. Het gaat niet zo goed met KPMG, zoals het de andere jaren ging. We staan niet aan de rand van faillissement, maar het lukt ons niet om de groei te halen die we wilden halen in de begroting die we hebben gemaakt, voordat de kredietcrisis kwam. Sterker nog, we krimpen nu met 10% . Dit is best schokkend voor KPMG. Hiervoor ging het erg goed, dus we kunnen dat wel hebben. Het is dus koffiedik kijken. Niemand zou jou kunnen vertellen hoe het gaat verlopen, omdat het niet te vergelijken is met eerdere crisissen waar we mee te maken hebben gehad.

4.4 Conclusie

Informatie

Zoals we hebben kunnen zien, zijn alle drie medewerkers goed op de hoogte van de kredietcrisis. Zij zijn met name geïnformeerd door de media. De trainee heeft in dit opzicht de minste informatie ontvangen vanuit KPMG, alleen door middel van de verstrekte nieuwsberichten. De manager en director zijn hier echter meer bij betrokken geweest, doordat zij verschillende werkzaamheden voor hun meerderen moesten uitvoeren.

Werkwijze

De werkzaamheden die uitgevoerd moesten worden door de manager en de director zijn aanzienlijk uitgebreider dan die van de trainee.

Controle

Ook hier is duidelijk te zien dat de manager en de director beter op de hoogte zijn van het totaalbeeld, wat betreft de controle. Dit valt te verklaren door de functie-inhoud. De manager en director zijn vanaf het begin betrokken bij de controle. Tijdens de planning komen al veel aspecten van de jaarrekening boven water, waar men later, tijdens de interim- en gegevenscontrole, tegenaan loopt. De trainee zal zich slechts bezighouden met de aan hem toegewezen onderdelen.

Problemen

Hier komen de drie werknemers samen. Zij hebben, afhankelijk van hun klantenportefeuille, een goed inzicht in de probleemgebieden.

Verwerking

De controle wordt in principe op dezelfde wijze verwerkt als wanneer er geen kredietcrisis aanwezig is. Dit is bij alle partijen gebleken.

Toekomst

Zowel de trainee, als de manager en director, durven geen duidelijke uitspraak te doen. Opvallend is dat de geïnterviewden wel hetzelfde toekomstverwachting hebben. Er wordt verwacht dat de gevolgen van de kredietcrisis vooral terug te zien zijn in de jaarrekening van 2009. Over het jaar 2010 zal er wellicht een verbetering kunnen plaatsvinden. Dit is alleen mogelijk wanneer het vertrouwen in de economie hersteld.

Conclusie

Met betrekking tot mijn onderzoek naar de gevolgen van de kredietcrisis op de controle van de jaarrekening heb ik de volgende conclusies kunnen trekken.

Op de jaarrekening van 2008 heeft de kredietcrisis nog geen vergaande gevolgen gehad. Alleen het laatste kwartaal is beïnvloed door de crisis. Tijdens de controle is de kredietcrisis daarom behandeld als een risico's waar een onderneming aan bloot kan worden gesteld. Zolang de continuïteit van de onderneming niet in gevaar is, verandert er niet veel tijdens de controle. Een ingevulde memo voldeed in de meeste gevallen.

Voor de controle op de jaarrekening van 2009 is het aan te raden om de aandacht op de crisis aan te houden en in sommige branches zelfs te verscherpen. De effecten op de jaarcijfers zijn door de krimpende economie nu beter te herkennen dan in 2008. Wellicht zouden ondernemingen hun continuïteit niet meer kunnen waarborgen. Wanneer dit het geval is, zal er over moeten worden gegaan op waardering tegen liquidatiewaarde. Dit geeft echter veel extra werkzaamheden met zich mee.

Aan te raden valt om tijdens de controle tijdig te letten op de extra risico's waar ondernemingen eventueel tegenaan kunnen lopen. Tijdens de planningsfase dient dit proces al in gang te worden gezet. Voor de post debiteuren kan gekeken worden naar de mogelijke verscherpte aandacht, die wordt besteed met betrekking tot het beheersingsproces. De overige posten hebben voornamelijk te maken met gegevenscontrole, zoals de impairment test en controle van convenanten bij langlopende schulden.

Tijdens het bekijken van de jaarrekeningen van Randstad N.V., Heijmans N.V., Gamma Holding N.V en Fugro N.V. bleek dat er wel eventuele afschrijvingen en maatregelen zijn getroffen, maar is de continuïteit niet in het geding gekomen. Dit is natuurlijk niet het geval geweest bij alle bedrijven. Op dit moment zijn er ook bedrijven, vooral in de automobielenindustrie, die door de crisis hun hoofd nauwelijks boven water kunnen houden. De toekomstige resultaten van deze ondernemingen zullen door de crisis sterk beïnvloed blijven worden.

Uit mijn kleine praktijkonderzoek bleek dat zowel de trainee, als de manager en de director goed op de hoogte zijn gebracht. Hierin is DPP geslaagd in haar doel om de medewerkers van KPMG goed te informeren. Ook blijkt dat hieruit dat vooral de manager en director zich hier actief mee hebben bezig gehouden.

Literatuurlijst

Literatuur

- Jaarverslaggeving; Drs. P. Epe RA; derde druk
- KPMG Jaarboek 2007/2008; C.P. Bergwerff RA; eerste druk

Artikelen

- 570 Continuïteitsveronderstelling van de bedrijfsactiviteiten; www.nivra.nl
- De klap die nog komen gaat is de jaarlijkse impairment test; Inge-Lisa de Vries; Het Financieele dagblad 15 januari 2009
- Kredietcrisis in vijf stappen; NRC Handelsblad; Egbert Kalse; 8 oktober 2008

Jaarrekeningen

- Fugro N.V. : Jaarrekening 2008
- Gamma Holding N.V. : Jaarrekening 2008
- Heijmans N.V. : Jaarrekening 2008
- KPMG N.V. : Jaarrekening 2008
- Randstad N.V. : Verkort jaarrekening 2008

Illustraties

- Workshop Kredietcrisis; Erik Hoogcarspel / Reza van Roosmalen, 10 januari 2008
- Powerpoint-presentatie: Case Impairment tests volgens IAS 36 (plenair)

Overige naslagwerken

- Credit crisis and non-financial companies; A.J.T. Eerden; Augustus 2008
- Derdejaarsstage bij accountantskantoor KPMG; Amana Jousma; mei 2008
- Suprime-crisis in Amerika; A. Shantiprekash; juni 2008
- Workshop Kredietcrisis; Erik Hoogcarspel / Reza van Roosmalen, 10 januari 2008

Bijlagen

Bijlage I Vragen interview Jos Holla

1. Kunt u een korte introductie geven van DPP en haar werkzaamheden?
2. DPP is nationaal actief maar ook internationaal, hoe wordt hierin samengewerkt?
3. Hoe worden economische veranderingen of nieuwe wet- of regelgeving geïmplementeerd? Hoe gaat dit proces in zijn werking?
4. Kan er ook vanuit de buitendienst signalen komen om extra aandacht voor economische veranderingen en nieuwe wet- en regelgeving?
5. Hoe is de werkgroep van voor de kredietcrisis tot stand gekomen?
6. Kwam het initiatief vanuit KPMG of een externe belanghebbende?
7. Hoe zijn jullie in gegaan op de eerste signalen vanuit de Verenigde Staten?
8. Wat verwacht voor de jaarrekening van 2008 en 2009?